

42. Чеботарев Г. Правда о России: мемуары профессора Принстонского университета в прошлом казачьего офицера (1917–1959) / Г. Чеботарев. – М. : Центрполиграф, 2007. – 442 с.

Надійшла до редколегії 07.02.12

УДК 94 (474.3+474.5): 070 «1987»

С. М. Кінка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ АКЦІЇ ПРОТЕСТУ У ЛИТВИ ТА ЛАТВІЇ ВЛІТКУ 1987 РОКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРЕСИ

Розглянуто події перших націоналістичних акцій протесту, які відбулися у Латвії і Литві влітку 1987 року. На підставі порівняльного аналізу прикладів радянської загальносоюзної і республіканської російськомовної преси та американської щоденної газети «New York Times» виокремлено спільні і відмінні засоби зображення подій, особливості впровадження гласності у Балтійських країнах.

Ключові слова: Латвія, Литва, націоналізм, перебудова, радянська преса, «New York Times».

Рассмотрены события первых националистических акций протеста, которые прошли в Латвии и Литве летом 1987 года. На основании сравнительного анализа примеров советской общесоюзной и республиканской прессы и американской ежедневной газеты «New York Times» выделены общие и отличные способы отображения событий, особенности утверждения гласности в странах Балтии.

Ключевые слова: Латвия, Литва, национализм, перестройка, советская печать, «New York Times».

The events of the first nationalistic actions of protest which happened in Latvia and Lithuania in summer of 1987 are considered in the article. On the basis of comparative analysis of the soviet all-union and republican press and American daily «New York Times» the general and excellent methods of events reflection, features of «glasnost» in the Baltic States are selected.

Key words: Latvia, Lithuania, nationalism, perestroika, the Soviet press, «New York Times».

Gegenstand des Beitrags sind die ersten nationalistischen Protestaktionen von Sommer 1987 in Litauen und Lettland. Anhand einer vergleichenden Analyse von Beispielen aus der sowjetischen Unions- und Republikpresse und der amerikanischen Tageszeitung «New York Times» werden gemeinsame und unterschiedliche Methoden der Ereigniswiedergabe sowie die Besonderheiten bei der Durchsetzung von Glasnost⁴ in den Baltischen Ländern herausgestellt.

Schlagwörter: Lettland, Litauen, Perestrojka, sowjetische Presse, «New York Times».

20 років тому перестав існувати Радянський Союз. Ця подія загальносвітового масштабу для більшості експертів була несподіваною. Досі тривають дискусії, що саме стало причиною розпаду нібито міцної і потужної держави. Без сумніву, що великий вплив на процес дезінтеграції СРСР мали національні проблеми, які актуалізувалися саме в часи перебудови. З іншого боку, важливим елементом перебудови було поширення гласності, яка призвела до втрати КПРС монополії на мас-медіа, а відтак комуністична партія, яка опинилася в конкурентних умовах з представниками інших ідей, зазнала нищівної поразки. Ситуація країн Балтії була особливою. Вони були пізніше включені до складу СРСР, у них залишався ширший вибір джерел інформації, незважаючи на радянізацію і русифікацію, в цих країнах дуже сильною була національна ідентичність, нарешті, народи Балтії відчували більшу культурну спорідненість саме з Західною Європою, аніж з конгломератом культур, які були об'єднані в СРСР.

В середині 1987 року в країнах Балтії відбулися перші масові демонстрації, які стверджували, що ці країни увійшли до складу СРСР незаконним шляхом. Поряд із порушенням заборонених історичних тем, учасники акцій протесту відкрито заявили про необхідність відновлення незалежності балтійських країн. Ці події не сталися зненацька. 1985 року в СРСР було декларовано початок змін, який згодом отримав загальну назву «перебудова». Через два роки, в січні 1987 року відбувся пленум ЦК КПРС. На ньому було наголошено на багатьох недоліках в діяльності КПРС та проголошено курс на подальшу демократизацію суспільства. Політика обмеженої свободи слова, яка була запроваджена згодом, отримала назву «гласності». Вона мала створити канал взаємообміну інформацією між владними структурами і широкими верствами населення. До того радянська система, оформлена в 1930-ті рр., представляла собою замкнену систему, в якій не було зворотного зв'язку між правлячою верхівкою і верствами населення. Невдоволення громадян або знаходилося у скритій формі, не проявляючись назовні, або виливалось у стихійні протести, які жорстко і рішуче придушувалися апаратом насильства.

Іноземні автори зверталися до цього епізоду з історії Латвії та Литви, але переважно у комплексних працях, у загальному викладу періоду перебудови [25; 30; 31]. Українські дослідники, на жаль, обійшли цю тему своєю увагою, зосередивши свої студії в межах синтетичних досліджень [4]. Тому автор вважає за перспективний напрям зосередити увагу на певному комплексі джерел і зробити спробу порівняльного аналізу радянської і англомовної преси щодо цього епізоду з історії Латвії і Литви.

Метою даної статті є спроба відстежити реакцію у ЗМІ щодо проявів громадської непокори і висвітлити, яким чином протестні настрої знаходили своє відображення на сторінках загальносоюзних і республіканських російськомовних газет і англомовних видань, визначити значення цих акцій на подальший перебіг розвитку подій у двох балтійських республіках СРСР, відстежити балтійський шлях впровадження політики гласності.

Реакція радянської преси. Акції протесту 14 червня 1987 р. були ігноровані провідними республіканськими російськомовними виданнями Латвії і Литви, натомість події 23 серпня 1987 р. були не лише анонсовані, але і широко представлені у двох великих республіканських газетах. «Советская Латвия» ще за три дні до встановленої дати опублікувала коментар, в якому підготовка до масштабних акцій протесту на роковини підписання пакту Молотова – Ріббентропа трактувалася, як підризна діяльність західних спецслужб, які начебто намагалися посіяти «сумнів у перебудові», скласти думку, що «перебудова неможлива без відмови від соціалістичних цінностей» [15]. В цій публікації наголошувалось на тому, що західні «голоси» (малися на увазі радіостанції «Голос Європи», «Радіо Свобода» та «Голос Америки»), використовуючи політику гласності і демократизацію суспільних відносин, намагалися дестабілізувати становище в республіці. Наступні публікації у латиській газеті були вже присвячені безпосередньо реакції і оцінці подій, які вже відбулися. Умовно їх можна поділити на групи.

По-перше, це репортажі з місця подій. Матеріали такого гатунку були досить великими за об'ємом. У них наголошувалось на тому, що в акції брала участь, в основному, молодь, яка піддалась західній пропаганді і просто не зорієнтувалася у подіях, не змогла відрізнити справжні проблеми свого народу від запропонованих «західними голосами»; а також особи, які мали проблеми з радянськими органами з приводу антирадянської пропаганди (наприклад лідер групи – Бітєнієкс Р. Е.) [14]. Точна кількість людей, які брали участь у подіях, за-

мовчувалась, наголошувалось на тому, що більшість мешканців Риги проігнорувала цю акцію.

По-друге, з'являються публікації, які можна визначити, як «народний осуд». Це переважно листи, в яких рядові працівники, службовці засуджували події 23 серпня 1987 р., розкривали «антинародну» сутність буржуазного націоналізму [6; 13; 18; 23]. Подекуди в цих публікаціях наводилися окремі факти із життя довоєнної Латвії, які мали ілюструвати «погане життя» в дорадянський період, і, відповідно, його значне покращення в післявоєнний період. В декотрих публікаціях вживалися різкі, нелітературні обороти, які характеризували учасників протесту, як «покидьків» [13]. Слід зазначити, що осудження рядовими громадянами подій 23 серпня 1987 р. значно перебільшувало його інформаційне значення, окремі критичні відозви щодо націоналістичної акції з'являються в газеті «Советская Латвия» впродовж всієї першої половини вересня 1987 року.

Перші інформаційні повідомлення щодо майбутнього мітингу у литовській російськомовній газеті «Советская Литва» з'являються, як і в латиській, вже 20 серпня. Вона подана в якості короткого діалогу з А. Терляцкасом, лідером «Ліги свободи Литви», нещодавно звільненого з таборів, доповненого авторськими коментарями щодо підривної діяльності іноземних спецслужб [1]. В цій публікації проглядається спроба показати деяких литовських дисидентів, як маріонеток західних спецслужб, і в кінцевому результаті розсварити їх, так як А. Терляцкас, згідно з автором статті, не визнав, що підписав т.з. «звернення литовських правозахисників», розповсюджене радіостанцією «Голос Америки».

Відомо, що акції протесту мали пройти 23 серпня і приурочені вони були саме до 48-ї річниці підписання договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. Відповідно, у пресі з'являються матеріали, які мають пояснити і обґрунтувати радянську точку зору на цю подію. Зазвичай авторами подібних статей були фахові історики або філософи. Матеріал подавався за схожою для усіх прибалтійських республік схемою. Спочатку автор відмежовувався від існування таємних протоколів, потім викривалася антинародна діяльність національних урядів балтійських країн у передвоєнні роки, підкреслювалася їх орієнтація на нацистську Німеччину, потім описувалася непослідовна політика Англії, Франції та, зрештою, єдиним виходом для трьох народів балтійських країн напередодні війни вважалося добровільне входження до складу СРСР. Саме в такому дусі були опубліковані статті в «Советской Литве» напередодні акції протесту 22–23 серпня

1987 року [3; 7]. Поза увагою працівників ідеологічного відомства не залишилася і політика американського керівництва, яке послідовно підтримувало емігрантські організації латвійців та литовців, не визнаючи їх інкорпорацію до СРСР [12].

Якщо в латиському варіанті радянська преса зображає тих, хто прийшов на акцію протесту, як молодиків та осіб, які були засуджені за антирадянську агітацію, то в Литві ми бачимо іншу характерну особливість, – акція протесту має відверто релігійне забарвлення. Окрім дисидентів, які взяли участь у акції протесту, радянська преса вказує на присутність католицького духовництва та колишніх учасників «націоналістичних банд» [5]. Американський дослідник сучасної історії Литви, А.-Е. Зенн, наголошує на тому, що не всі, хто зібрався на мітинг, обов'язково були глибоко віруючими, але солідарність з католицькою церквою, яка послідовно виступала проти порушення прав людини, була наявною і відкритою [31, Р. 7, 20–21].

В «Советской Литве» також з'являються відозви «рядових громадян», які рішуче засуджують виступи націоналістів. Зважаючи на демографічну ситуацію у Литві, наявність лише приблизно 20 % російськомовного населення, переважна більшість подібних публікацій підписана особами з *литовськими* прізвищами [10; 16; 19; 20; 21; 22].

Серед інших аспектів, характерних для литовського варіанта висвітлення подій, слід зазначити наявність публікацій, в яких учасники акції протесту каються в тому, що брали участь у ньому [2], наголошуючи, що вони були ошукані організаторами мітингу. Цікавим є той факт, що після проведення мітингу присутні на ньому духовні особи підпали під жорстку критику з боку офіційної преси. Нарешті 8 вересня з'являється перша аналітична стаття. Її автор намагається осмислити витоки акції протесту, зробити довготривалі висновки з подібного прояву антиурядової активності. Головним підсумком осмислення цієї події, за автором, має стати широке обговорення питань входження Литви до складу СРСР [8].

Не тільки регіональна преса висвітлювала антиурядові виступи у Латвії та Литві. Загальносоюзна газета «Правда» приділила цьому епізоду також доволі великий за об'ємом матеріал. Незважаючи на загальну тенденцію до безумовного осудження подібних націоналістичних проявів [11], «Правда» визнала існування проблем, на яких наголошували учасники акцій протесту [17]. Але загальний контекст подання матеріалу збігається з приведеними вище прикладами у республіканській пресі. Автори наголошували на соціальному аспекті протестуючих (антирадянські елементи, а саме судимі особи, які мають низький інтелектуальний рівень), їх нечисленності (250–

300 учасників акції протесту у литовському випадку), констатації мізерності ідеологічних прибічників націоналізму (наприклад, латвійська група «Гельсінкі-86», яка організувала цю акцію у Латвії, мала лише 11 членів на час проведення мітингу), і звичайно, не обминалася увагою роль західних спецслужб, які, власно кажучи, і виступають, згідно з публікаціями у «Правді», організаторами цих акцій протесту в Литві і Латвії. Нарешті, саме з матеріалів загальносоюзної газети ми дізнаємося про наслідки перших масових політичних акцій протесту за період перебудови в Прибалтиці: п'ятеро учасників протесту оштрафовано, один засуджений на 15 діб арешту [17].

Реакція на акції протесту у Латвії та Литві на шпальтах газети «New York Times». Кореспонденти американської газети «New York Times» намагалися дати максимально оперативний і незаангажований виклад подій, які проходили у столицях Латвії і Литви. Але не завжди це їм вдавалося в повній мірі. Залишаючи поза викладом суто фактичні дані, приведені американськими журналістами, зосередимо увагу на оцінці цих акцій з точки зору американського видання.

По-перше, цілком справедливо ці акції називаються першими, які були фактично *дозволені* урядом і направлені *проти* радянської влади як такої [26]. Мається на увазі, що вони не були розігнані органами правопорядку, а їх учасники не зазнали довготривалого ув'язнення.

По-друге, серед основних мотивів, які спричинили ці виступи, називаються історичні події передвоєних років, пов'язані із підписанням пакту Молотова – Ріббентропа [27], регіональні етнічні проблеми, які вписувалися у загальний контекст зростання етнічної напруги в СРСР [28]. Так, у двох з трьох великих статей, присвячених подіям у Прибалтиці, наводилися майже ідентичні фрагменти тексту, де автор повідомляв, що виступам у Латвії, Литві та Естонії передували «бунт», або «бешкетування» у Казахстані (грудень 1986 р.) та «хвилювання» серед мусульман середньої Азії (у статті розрізнено ці події).

Слід підкреслити, що «New York Times» не завжди спиралася на перевірені свідчення. Окрім свого власного кореспондента, газета мала також контакти (переважно телефонні) з низкою дисидентів у трьох балтійських республіках. Однак їх дані, зокрема щодо кількості учасників акцій протесту, були неперевіреними і подекуди невірними. Так, у першому повідомленні щодо подій у Латвії і Литві називалися цифри у 5 000 та 500 учасників відповідно, але згодом цифру в 5 000 маніфестантів у Латвії скоригували до 500. Нагадаємо, що в російськомовних газетах кількість протестуючих часто не подавала-

ся, обмежуючись констатацією, що в акції брали участь декілька десятків осіб, на яких звертали увагу до 250–300 перехожих. А.-Е. Зенн вважає, що в Литві на мітинг 23 серпня вийшли близько 500 осіб, зважаючи на невеликий розмір площі, та ще близько 2 000 осіб були зацікавлені маніфестацією, звернули на неї увагу [31, Р. 20].

Деякі учасники протесту підкреслювали, що навіть таку невелику кількість людей, як 500 осіб, вони змогли зорганізувати лише завдяки іноземним голосам, які повідомили про дату і місце збору [27]. Але згодом з'явилися публікації, в яких підкреслювалось, що саме попередні радянські публікації викликали масовий приплив охочих взяти участь у протесті [9].

Нарешті, «New York Times» послідовно стежила за тим, що сталося із активістами дисидентського руху, які організовували акції протесту. Наприкінці серпня з'явилася інформація про арешт деяких організаторів протесту у Литві. Відразу із появою подібного повідомлення у неформальних виданнях в СРСР, воно було поширене в «New York Times» [29].

Висновки. Внаслідок націоналістичних виступів у Латвії і Литві сталися значні зміни, або краще сказати, вони змогли «об'єктувати» зміни першого етапу перебудови.

По-перше, ці виступи підкреслили наявність гласності. Акції литовських і латиських правозахисників, націоналістів не минули увагою ані республіканські ЗМІ, ані центральні видання. На відміну від жорстких заходів, які вживалися проти подібних акцій в «застійні» роки, тепер влада обмежувалась наглядом і інформаційною війною проти опозиційно налаштованих діячів правозахисного руху. Кампанія по дискредитації активних учасників цього руху проходила паралельно з пошуком компромісу з поміркованими діячами потенційно опозиційних соціальних і професійних груп (священики, діячі творчих союзів – письменники, художники тощо). Певним епіфеноменом серпневих акцій став пошук нових форм юридичного впорядкування мітингів та контролю за масовими виступами громадян. Це, у свою чергу, дає підстави вважати, що до певної міри рівень демократизації дійшов до фази початку формування громадянського суспільства, оскільки до того відсутність законодавчого урегулювання певних тонкощів не зупиняла правоохоронні органи застосовувати поза судові (тобто незаконні) методи впливу щодо ідеологічних ворогів панівного ладу.

По-друге, кампанія по оцінці виступів, приурочених до 48-річчя пакту Молотова – Ріббентропа, викликала необхідність подальшої розробки цієї сторінки історії, а отже активізувала фахівців-

істориків, які в той час були дуже затребувані. Від істориків суспільство вимагало розказати «усю правду», і вони, по мірі можливості, з розвитком гласності намагалися це робити. Саме в цей час, якщо умовно розробляти стратифікацію періоду перебудови, можна дійти висновку, що після влади «журналістів і публіцистів» на арену виходять «експерти», саме вони, історики, економісти, соціологи, будуть володарями думок у наступні декілька років, швидко перетворюючись на професійних політиків.

І по-третє, хотілося б зазначити, що саме в цей час, у 1987 році, за матеріалами ЗМІ зокрема, прослідковується тенденція до формування або, краще сказати, процес кристалізації певних цілей (ідей), горизонтальної мобілізації маси людей цією ідеєю/ідеями та здатність окремої групи брати на себе відповідальність за акції, своєрідні кроки на шляху до реалізації певних аспектів ідеї [24, с. 30]. Зрештою, ідея визначається досить просто – це ідея незалежності країн Балтії. Вона мала різні виміри, різні шляхи досягнення, але саме вона, будучи дуже абстрактною і водночас дуже конкретною і привабливою, змогла об'єднати значну частину суспільства Латвії, Литви та Естонії задля її досягнення. Величезну роль у поширенні цієї ідеї зіграли ЗМІ, у тому числі і радянські, які навіть своїми критичними публікаціями лише піднімали інтерес до актуальних проблем суспільства.

Бібліографічні посилання

1. *Вайтнус Б.* Как и кому ставится западня // Советская Литва. – 1987. – 20 августа.
2. *Возмущение и сожаление* // Советская Литва. – 1987. – 4 сентября.
3. *Жюгжда Р.* Несколько дней в августе // Советская Литва. – 1987. – 23 августа.
4. *Історія нових незалежних держав : Postsovieticum : навч. посіб. / Орлова Т.В. – К., 2010. – 487 с.*
5. *Кто они?* // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.
6. *Лацис Д.* Это недопустимо // Советская Латвия. – 1987. – 28 августа.
7. *Ляушина В.* В духе псевдоисторизма // Советская Литва. – 1987. – 22 августа.
8. *Мацявичус И.* Истоки националистической акции // Советская Литва. – 1987. – 8 сентября.
9. *Место встречи изменить нельзя* // Литовский курьер. – 2011. – 26 августа. – [Электронный ресурс] // Режим доступа до джерела : <http://old.kurier.lt/?r=13&a=5104>
10. *Не вмешивайтесь в наши дела, господа!* // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.

11. Не повернуть вспять // Правда. – 1987. – 25 августа.
12. *Нилов К.* Подстрекатели за работой // Советская Литва. – 1987. – 23 августа.
13. *Пакалне К.* Как слепни в знойный день // Советская Латвия. – 1987. – 29 августа.
14. По чужому сценарию // Советская Латвия. – 1987. – 25 августа.
15. *Раевская Ф.* О чём они пекутся // Советская Латвия. – 1987. – 20 августа.
16. С подачи провокаторов // Советская Литва. – 1987. – 25 августа.
17. С чужого голоса (послесловие к националистическим выступлениям т.н. правозащитников в Прибалтике) // Правда. – 1987. – 1 сентября.
18. Справедливое возмущение // Советская Латвия. – 1987. – 26 августа.
19. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 2 сентября.
20. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 3 сентября.
21. Справедливое возмущение трудящихся // Советская Литва. – 1987. – 26 августа.
22. Справедливое возмущение // Советская Литва. – 1987. – 30 августа.
23. *Язеф О.* Не по пути // Советская Латвия. – 1987. – 3 сентября.
24. *Яницкий О.Н.* Гражданские инициативы и самодеятельность масс / О. Н. Яницкий. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
25. *Hiden J., Selmon P.* The Baltic nations and Europe : Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century. – ed. revis. – London, New York : Longman, 1996. – 227 p.
26. *Keller B.* Lithuanians rally for Stalin victims // New York Times. – 1987. – 24 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/24/world/lithuanians-rally-for-stalin-victims.html?src=pm>
27. *Keller B.* Russians Say Western Radio Instigated Baltic Protests // New York Times. – 1987. – 25 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/25/world/russians-say-western-radio-instigated-baltic-protests.html?scp=1&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
28. *Keller B.* Soviet Ethnic Minorities Take Glasnost into the Streets // New York Times. – 1987. – 30 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/30/weekinreview/soviet-ethnic-minorities-take-glasnost-into-the-streets.html?scp=6&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
29. Lithuania Rights Unit Protests to Gorbachev // New York Times. – 1987. – 31 August [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://www.nytimes.com/1987/08/31/us/lithuania-rights-unit-protests-to-gorbachev.html?scp=8&sq=protest%20in%20baltic%201987&st=cse>.
30. *Misiunas R.J., Taagepera R.* The Baltic States : Years of dependence 1940–1990. – Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1993. – 400 p.
31. *Senn Alfred E.* Lithuania Awakening / A. Senn. – Berkeley : University of California Press, 1990. – 294 p.